

ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΠΑΝΟΡΜΟΥ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΛΟΝΙΑΣ

Μελοπομένη Ανδρέατου

Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας και Ιθάκης

Η πόλη Πάνορμος, στον παραδοσιακό οικισμό του Φισκάρδου, στο βόρειο άκρο της Κεφαλονιάς (εικ. 1, 2), αποτελεί μία από τις νέες πόλεις που ιδρύονται στο νησί κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, καθώς από τα ανασκαφικά δεδομένα δεν προκύπτει παλαιότερη αρχιτεκτονική της φάση¹. Το φυσικό λιμάνι της, προστατευμένο από όλες σχεδόν τις καιρικές συνθήκες, όπως προδίδει το όνομά της, και η θέση της επί των θαλάσσιων διαδρομών προς την Αδριατική και το Ιόνιο, συνιστούσαν ισχυρά εχέγγυα για ευημερία, κατά το παράδειγμα πολυάριθμων παράλιων πόλεων που ιδρύονται στην επικράτεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας εξασφαλίζοντας την ανάπτυξη του εμπορίου. Εξάλλου, το λιμάνι, ως το ασφαλέστερο της περιοχής έπαιζε σημαίνοντα ρόλο στον ανεφοδιασμό των γύρω περιοχών μέσω των κολπίσκων κατά μήκος των ανατολικών ακτών της Ερίσου, εφόσον οι ορεινοί όγκοι της χερσονήσου αποτελούν φυσικό φράγμα προς την ενδοχώρα². Πάντως παραδίδεται από τον Στράβωνα η έναρξη της δημιουργίας μιας νέας πόλης στο νησί από τον Γάιο Αντώνιο, όταν ήταν εξόριστος στην Κεφαλονιά μετά τη συνυπατία του με τον Κικέρωνα (63 π.Χ.)³, χωρίς να αναφέρεται το όνομά της και αν ολοκληρώθηκε η ανέγερσή της.

---

1. Για την περιγραφή των μνημείων της αρχαίας πόλης βλ.: Μ. ANDREATΟΥ, «Fiskardo in the Roman and Late Roman periods». *Pharos*, XIX.1, Netherlands Institute at Athens: 2013, σσ. 69-94 και πιο συγκεκριμένα για την αγορά 72-75, Μ. ΑΝΔΡΕΑΤΟΥ, *Διαχείριση Μνημείων Φισκάρδου Κεφαλονιάς*. Πτυχιακή εργασία στο πλαίσιο του Διατμηματικού Μεταπτυχιακού Προγράμματος Διαχείριση Μνημείων: Αρχαιολογία, πόλη και Αρχιτεκτονική, Αθήνα 2014, σσ. 26-45, 72-80 και πιο συγκεκριμένα για την αγορά 28-30, Μ. Ανδρέατου, «Η αρχαία πόλη Πάνορμος στον παραδοσιακό οικισμό του Φισκάρδου Κεφαλονιάς», *Κυμοθόη*, 28, Αργοστόλι: 2018, σσ. 87-118 και πιο συγκεκριμένα για την αγορά σσ. 93-95, ΣΩΤΗΡΙΟΥ Α., «Φισκάρδο», *ΑΔ* (2014), Χρονικά, υπό έκδοση.

2. Ι. ΠΑΡΤΣ, *Κεφαλληνία και Ιθάκη, Γεωγραφική Μονογραφία, μετάφραση Δ. Γ. Παπανδρέου*, Αθήναι 1892, σ. 157.

3. ΣΤΡΑΒΩΝ, *Γεωγραφικά* X, 2, 13: *τὴν δὲ Κεφαλληνίαν τετράπολιν οὔσαν οὐτ' αὐτὴν*

Παρόλο που οι περιηγητές και οι μελετητές⁴, βασιζόμενοι σε πηγές που αναφέρουν τη θέση της πόλης απέναντι από την Ιθάκη⁵, θεωρούσαν ότι η πόλη Πάνορμος τοποθετούταν στο Φισκάρδο και παρόλο που το όνομά της καταγράφεται σε χάρτες του 17ου αι.⁶ η απόλυτη ταύτιση επήλθε με την αποκάλυψη ενός μνημειακού χώρου με δημόσιο προορισμό στον πυρήνα του σημερινού οικισμού, στη θέση «Τηγάνια» στο ακίνητο ιδιοκτησίας Τσελέντη (εικ. 3, 4 σημείο 1 στο χάρτη). Πιο συγκεκριμένα με την αποκάλυψη του βάρους που ανέφερε τους πολίτες ως Πανορμίτες, η ταύτιση του οποίου έγινε από τον κύριο Σωτηρίου⁷. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε σε δύο ανασκαφικές περιόδους κατά τα έτη 2003-2004 και 2004-2005.

Στα κατάλοιπα που ήρθαν στο φως διαπιστώθηκαν τρεις κύριες οικοδομικές φάσεις με προσθήκες, διαιρέσεις χώρων και πολλαπλές μετασκευές στις τοιχοποιίες των κτισμάτων με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται η διάκρισή τους και η ακριβής χρονολογική τους κατάταξη (εικ. 5). Εξάλλου, η φύση της ανασκαφικής έρευνας δεν επέτρεψε την πλήρη αποκάλυψη όλων των χώρων. Οι αρχαιότητες εντοπίστηκαν σε άμεση γειτνίαση με τον λιμένα και σε στάθμη κάτω από τη σημερινή στάθμη της θάλασσας. Ως εκ τούτου θαλασσινό νερό και λύματα παρακείμενων οικιών ανέβλυζαν συνεχώς στον χώρο (εικ. 6). Για τη διατήρηση της στάθμης του νερού στα κατώτερα επίπεδα λειτουργούσαν σε εικοσιτετράωρη βάση αντλίες νερού χωρίς ποτέ να επιτυγχάνεται η πλήρης άντλησή του (εικ. 7, 8)⁸.

εἶρθε τῶ νῦν ὀνόματι οὔτε τῶν πόλεων οὐδεμίαν, πλὴν μιᾶς εἴτε Σάμης εἴτε Σάμου, ἢ νῦν μὲν οὐκέτ' ἐστίν, ἴχνη δ' αὐτῆς δείκνυται κατὰ μέσον τὸν πρὸς Ἰθάκην πορθμόν: οἱ δ' ἀπ' αὐτῆς Σαμαῖοι καλοῦνται: αἱ δ' ἄλλαι καὶ νῦν εἰσὶν ἔτι μικραὶ πόλεις τινές, Παλεῖς Πρωνήσος καὶ Κράνιοι. ἐφ' ἡμῶν δὲ καὶ ἄλλην προσέκτισε Γάιος Ἀντώνιος, ὁ θεῖος Μάρκου Ἀντωνίου, ἠνίκα φυγὰς γενόμενος μετὰ τὴν ὑπατεῖαν, ἦν συνῆρξε Κικέρωνι τῶ ῥήτορι, ἐν τῇ Κεφαλληνίᾳ διέτριψε καὶ τὴν ὀλην νῆσον ὑπήκοον ἔσχεν ὡς ἴδιον κτῆμα: οὐκ ἔφθη μέντοι συνοικίας, ἀλλὰ καθόδου τυχῶν πρὸς ἄλλοις μείζουσιν ὧν κατέλυσε τὸν βίον.

4. W.M. LEAKE *Travel in northern Greece*, III, London: 1835, σ. 67, M., O. Riemann, *Recherches archéologiques sur les îles ioniennes*, II. Céphalonie, Paris: 1879, σ. 51, I. ΠΑΡΤΣ, *ό.π.*, σ. 159, Α. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Γεωγραφία Πολιτική, Νέα και Αρχαία του νομού Κεφαλληνίας, Κεφαλληνία, Ιθάκη, Άτοκος, Αρκοῦδι, Κάλαμος, Κάστρος και Εχινάδες*, Αθήνα: 1890, σ. 225.

5. Πορφυρ. 4: «καὶ ὁ Ἐφέσιος Ἀρτεμίδωρος ἐν τῷ πέμπτῳ τῆς εἰς ἔνδεκα συνηγμένης αὐτῷ πραγματείας γράφει ταῦτα τῆς Κεφαλληνίας ἀπὸ Πανόρμου λιμένος πρὸς ἀνατολὴν ἀπέχουσα δώδεκα στάδια νησὸς ἐστὶν Ἰθάκη», Αντίπατρος Θεσ. Ανθ. Παλ. X. 25: «Φοῖβε, Κεφαλλήνων λιμενοσκοπέ, θίνα Πανόρμου ναίων, τρηχεῖς ἀντιπέρην Ἰθάκης».

6. Γ. ΤΟΜΙΑΣ, *Ιστορία της χαρτογραφίας του Ελληνικού χώρου 1420-1800*, Χάρτες της συλλογής Μαργαρίτας Σαμούρα 1420-1800, Αθήνα 2008, χάρτης Nicolaus Visscher, εικ. III. 26, αρ. κατ. 1613, στο αυτό, αρχαιογνωστικός χάρτης των νησιών του Ιονίου από τον σύμμεικτο άτλαντα της γεωγραφίας του Pomponius Mela, εικ. V. 41-47, αρ. κατ. 0864.

7. Α. ΣΟΤΙΡΙΟΥ, *Excavations at Cephalonia during 2005-2013*, *Pharos*, XIX. 1, Netherlands Institute at Athens: 2013, 47, εικ. σ. 50.

8. Το συνεργείο, που αποτελούνταν από τους Γεράσιμο Θωμάτο, Αντώνη Παγούλατο, Πέ-

Ο προορισμός των καταλοίπων προσδιορίστηκε από την αποκάλυψη ενός ανοιχτού χώρου στο ΝΔ τμήμα του ακινήτου, διαστάσεων 13,75 μ. Β/ΒΑ και 13,90 μ. Ν/ΝΔ στις μακρές πλευρές και 8,70 μ. Α/ΝΑ και 8,58 μ. Δ/ΒΔ στις στενές πλευρές. Οπότε πρόκειται για έναν παράγωνο, σχεδόν ορθογώνιο χώρο επιστρωμένο με ασβεστολιθικές πλάκες μεγάλου και μεσαίου μεγέθους με ακανόνιστες πλευρές (εικ. 9). Περιμετρικά ορίζεται από ένα χαμηλό έρεισμα αποτελούμενο από μία σειρά ως προς το ύψος και το πλάτος ορθογωνισμένων λίθων κυρίως μεγάλου και μερικών μεσαίου μεγέθους. Επιπρόσθετα, στις τέσσερις γωνίες του ερείσματος έχουν ανεγερθεί από μία ψηλή κτιστή γωνιακή κατασκευή, εκ των οποίων σώζονται οι δύο βορειοανατολικές, σωζόμενου ύψους 1,51 μ. η ανατολική και 1,32 μ. η νότια, και εντοπίστηκαν ίχνη της βόρειας. Είναι κτισμένες κατά ένα είδος opus mixtum από μονές σειρές ημιλαξευμένων λίθων, που εναλλάσσονται με μονή ή διπλή σειρά πλίνθων (εικ. 10). Θυμίζουν κατασκευές που θα μπορούσαν να στηρίζουν τόξα, ωστόσο, δεν έχουν εντοπιστεί ενδιάμεσα στηρίγματα περιμετρικά του πλακόστρωτου ή ενδείξεις αυτών. Το ΒΑ τμήμα του πλακόστρωτου κοσμούταν με αγάλματα και συμπλέγματα αγαλμάτων, των οποίων αποκαλύφθηκαν σε πειόσχημη διάταξη έξι μονόλιθα βάθρα (εικ. 11), εκ των οποίων τα πέντε ενεπίγραφα και όπως προκύπτει από την παρουσίασή τους από τον κ. Σωτηρίου στον παρόντα τόμο⁹, πέρα από το γεγονός ότι το ένα εξ αυτών ταυτίζει την πόλη με την πόλη Πάνορμος¹⁰, παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για τη θρησκεία, την ονοματοθεσία και τις παραδόσεις των Πανορμιτών, ενώ η χρονολόγηση των δύο τουλάχιστον εκ αυτών στον 2ο αι. μ.Χ. τοποθετούν την ακμή του χώρου στον συγκεκριμένο αιώνα.

Δύο τομές που έγιναν έξω από το πλακόστρωτο με μεγάλη δυσκολία, καθώς η άντληση του νερού σε αυτό το βάθος ήταν απαγορευτική, απέδωσαν μικρή ποσότητα οστράκων, ελάχιστα εκ των οποίων χρονολογούνται στους ύστατους ελληνιστικούς χρόνους, οδηγώντας στο συμπέρασμα ότι η χρήση του χώρου δεν θα μπορούσε να τοποθετηθεί πριν τον 1ο αι. π.Χ.

Γύρω στον 4ο αι. μ.Χ. το δάπεδο καλύφθηκε από ένα εκτεταμένο στρώμα αμμοχάλικου (εικ. 12), που εντοπίζεται παχύτερο στη δυτική γωνία του, όπου κατά τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους ανεγέρθηκε κτήριο αμελούς κατασκευής καταργώντας την αρχική χρήση του πλακόστρωτου.

τρο Δρακονταειδή και Ιωάννα Κοντογιάννη, εργάστηκε αλόγγυστα, στο πλαίσιο ενός μοναδικά ευχάριστου κλίματος, που μάλλον δημιούργησε η ανάγκη απόλυτης συνεργασίας για την αντιμετώπιση των ιδιαίτερα αντίξοων συνθηκών της ανασκαφής, αλλά και η εμπιστοσύνη που μας έδειξε εξ αρχής ο υπεύθυνος της ανασκαφής Ανδρέας Σωτηρίου.

9. Στο παρόν Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Η ταύτιση της αρχαίας πόλης Πάνορμος Κεφαλονιάς βάσει επιγραφικών μαρτυριών.

10. Ό.π., σημ. 7.

Ο πλακόστρωτος χώρος αποτελεί τον ανοιχτό πυρήνα-πλατεία ενός περικλειστού συγκροτήματος (εικ. 3, 13), το οποίο ορίζει τοίχος εν είδει περιβόλου, που διακόπτεται στην ανατολική γωνία του από ένα επίμηκες κτίσμα, το κτήριο Α. Ο περίβολος ακολουθώντας το σχήμα του πλακόστρωτου παρουσιάζεται επίσης παράγωνος μέγιστου μήκους: 24 μ. ΝΔ και πλάτους: 15,20 μ. ΝΑ. Το σωζόμενο ύψος του κυμαίνεται από 1,12 μ. στα ΝΔ, έως ύψος 1,63 μ. στα ανατολικά, ενώ το μέγιστο ύψος του στα βόρεια βάσει τμήματός του που έχει καταρρεύσει προς τα ΝΔ υπολογίζεται στα 3,52 μ. (εικ. 14). Είναι κτισμένος κυρίως κατά το *opus incertum* με ιδιαίτερα περιορισμένη τη χρήση πλίνθων. Η βόρεια γωνία του και σχεδόν το ήμισυ της ΒΔ πλευράς του δεν έχει αποκαλυφθεί.

Η ΒΔ πλευρά του περιβόλου και το νότιο τμήμα της ΝΑ πλευράς ταυτιζόταν με τον πίσω τοίχο χώρων του συγκροτήματος. Την ίδια πλευρά καταλαμβάνουν επάλληλα καταστήματα με εισόδους προς το πλακόστρωτο (εικ. 15), οι οποίες έφεραν μονόλιθα κατώφλια (εικ. 16), ενώ στο κατώτερο τμήμα των θυραίων τοίχων του ενός εξ αυτών διακρίνονται οι οπές για την μπάρα ασφάλισης της θύρας. Το δάπεδο των καταστημάτων αποτελούνταν από κονίαμα. Στη νότια γωνία του περιβόλου προσαρτάται επίσης χώρος, στο κάτω τμήμα της ΝΑ πλευράς του οποίου ανοίγεται ορθογώνια οπή (0,32 μ. x 0,15 μ.), που σχετίζεται με αγωγό και το πιθανότερο είναι ότι ο χώρος λειτουργούσε ως δεξαμενή στην αρχική του φάση. Σε μεταγενέστερη φάση ανοίχτηκε θυραίο ανοίγμα προς το πλακόστρωτο.

Για τη διέλευση των περαστικών περιμετρικά του πλακόστρωτου αναπτυσσόταν ένας διάδρομος-δάπεδο (εικ. 17) σε στάθμη περίπου έως 5 εκ. χαμηλότερη από τη στάθμη του πλακόστρωτου και περίπου 20 εκ. από τη στάθμη του ερείσματος του τελευταίου. Είχε διαμορφωθεί είτε στον φυσικό βράχο, είτε όπου δεν υπήρχε βράχος με ακανόνιστους λίθους και η επιφάνεια εξομαλύνθηκε με τη χρήση κονιάματος. Ακανόνιστοι λίθοι εξομαλυσμένοι με κονίαμα αποτελούν και το υπόστρωμα του δυτικότερου καταστήματος και της δεξαμενής στη νότια γωνία του συγκροτήματος.

Κατά μήκος του περιβόλου και σε στάθμη ψηλότερη από το πλακόστρωτο (εικ. 18, 19) κατά περίπου 0,30 μ. διέρχεται μνημειακή οδός διεύθυνσης ΒΔ→ΝΑ, η οποία αποκαλύφθηκε στα όρια του ακινήτου έως μήκος 19 μ. και πλάτους 1,70 μ. έως 2,20 μ. Το κατάστρωμά της αποτελείται από διαφόρων διαστάσεων μεγάλους ορθογωνισμένους ασβεστόλιθους και είναι κλιμακωτή με κλίση προς τα ΒΔ. Αποτελείται από τρεις βαθμίδες με την κύρια και κεντρική στο ΝΑ τμήμα της να προέχει της ανώτερης. Επίσης, το βορειοδυτικότερο αποκαλυφθέν άκρο της ανώτερης βαθμίδας ευρύνεται προς τα ΒΑ κατά τρόπο που δεικνύει ίσως αλλαγή ελαφρώς στη φορά της οδού προς τα βόρεια, επισκευή, ή την ανάγκη επισήμανσης ενός ιδιαίτερου σημείου επί της οδού. Η απόσταση μεταξύ της οδού και του περιβόλου πληρώθηκε με τμήματα κερά-

μων πακτωμένων σε ισχυρό ασβεστοκονίαμα και μαζί με την κατώτερη βαθμίδα καλύφθηκαν με ορθογώνιες κεράμους που αποτελούσαν ως φαίνεται τον πυθμένα ανοιχτού αγωγού παροχέτευσης ομβρίων υδάτων με φορά προς τα ΒΔ (εικ. 19). Σε μία επισκευή η στάθμη του αγωγού κατά μήκος του ΝΑ τμήματος της οδού ανυψώθηκε κατά λίγα εκατοστά με την πλήρωση της απόστασης μεταξύ οδού και τοίχου με ισχυρό ασβεστοκονίαμα, στο οποίο κατά τόπους έχουν πακτωθεί θραύσματα κεράμων και όστρακα. Γενικότερα, η μορφή της οδού αποκλείει την πρόσβαση τροχοφόρων στο αποκαλυφθέν τμήμα της εξαιτίας της βαθμίδας στα ΝΑ, αλλά και της έλλειψης ιχνών αμαξοτροχιών στην επιφάνεια της οδού. Γεγονός που παραπέμπει στο ότι η οδός οδηγούσε σε δημόσιο χώρο, προς τον οποίο ίσως έπρεπε να είναι ελεγχόμενη η είσοδος¹¹. Σε αυτό συνηγορεί και η ύπαρξη του τοίχου-περιβόλου του αύλειου χώρου με μία είσοδο προς την οδό (εικ. 20).

Σε φάση λίγο μεταγενέστερη της αρχικής, αλλά και εκείνης του περιβόλου, τοίχος που εδράστηκε κατά μήκος του ΝΑ τμήματος της οδού, περιόρισε το πλάτος της ΝΔ πλευράς της. Ενώ, κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, ανεγέρθηκε στα ριζά και κατά μήκος της ΝΔ πλευράς του κυρίως τμήματος της οδού κτήριο με άμεση πρόσβαση σε αυτή μέσω λίθινου κατωφλιού.

Η χρήση της οδού στην πλακοστρωμένη της μορφή βεβαιώνεται από την κεραμική τουλάχιστον μέχρι το τέλος του 4ου αι. μ.Χ., οπότε φαίνεται να καλύφθηκε η επιφάνειά της με στρώμα από αμμοχάλικο, που ίσως αποτελούσε νεώτερο οδόστρωμα και περιορίστηκε το πλάτος της, χάνοντας την αρχική της αίγλη.

Στο άλλο άκρο του ακινήτου, στα ανατολικά ορθώνεται ένα οικοδομικό σύνολο διεύθυνσης ΝΑ→ΒΔ, το οποίο αποτελείται από δύο τουλάχιστον κτήρια.

Το νότιο εξ αυτών, κτήριο Α (εικ. 5, 21, 22), διακόπτει την ανατολική γωνία του περιβόλου της πλατείας χωρίς να έχει άμεση πρόσβαση στην τελευταία. Αποτελεί ένα καμαροσκέπαστο επίμηκες κτίσμα μέγιστων αρχικών διαστάσεων 10,50 μ. x 7,15 μ. και μέγιστου αποκαλυφθέντος ύψους 1,70 μ. Στην αρχική του μορφή φαίνεται ότι κατά μήκος των μακρών πλευρών διαμορφώνονταν ψηλά και ευρέα ανοίγματα (τρία σε κάθε πλευρά) μεταξύ παραστάδων. Οι παραστάδες μεταξύ των ανοιγμάτων συνδέονταν στο κατώτερο τμήμα τους με ένα χαμηλό τοίχο εν είδει θρανίου και στο άνω τμήμα τους με τόξα, τα οποία δεν σώζονται, όπως και η κάλυψη. Η πρόσβαση στο εσωτερικό επιτυγχανόταν μέσω δύο ευρέων διπλών τοξωτών εισόδων στη ΝΑ πλευρά. Τα

11. Για τον έλεγχο της προσβασιμότητας της αγοράς βλ. DICKENSON, CHR. P. *On the Agora: The evolution of a public space in Hellenistic and Roman Greece, c.323 BC-267 AD*, Leiden 2017, σ. 205, 344.

κατώφλια ήταν λιθόκτιστα με χρήση κονιάματος ως συνδετικό υλικό. Το δάπεδό του αποτελούμενο από κονίαμα βρίσκεται σε στάθμη χαμηλότερη της στάθμης των κατωφλιών, με αποτέλεσμα να διαμορφώνεται στο κατώτερο τμήμα του κτηρίου ένα χαμηλό βύθισμα. Στη βόρεια γωνία του κτηρίου προσαρτάται δεξαμενή λουτρού επενδυμένη με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα.

Λίγο αργότερα τα ανοίγματα μεταξύ των παραστάδων κλείστηκαν με λεπτούς τοίχους, δημιουργώντας τυφλά τόξα και αβαθείς κόγχες κατά μήκος των μακρών πλευρών και ένα είδος στενού θρανίου στο κατώτερο τμήμα τους. Ενδέχεται, ωστόσο, τα τόξα να ήταν εξαρχής τυφλά και μετά από κάποια καταστροφή να ξανακτίστηκαν. Ίσως τότε το κτήριο επεκτάθηκε προς τα ΒΑ, οπότε διαμορφώθηκε ένα επίμηκες, δίχωρο τμήμα με είσοδο στα ΝΑ και ένα στενό άνοιγμα αμέσως ΒΔ αυτής. Στη ΒΑ μακρά πλευρά θα δημιουργούνταν τυφλά τόξα.

Από τη διακόσμηση των τοίχων του κτηρίου Α προήλθαν θραύσματα επιχρίσματος με ίχνη έγχρωμης διακόσμησης. Ενώ σε στρώμα καταστροφής στο εσωτερικό του με άφθονα οικοδομικό υλικό εντοπίστηκαν θραύσματα ψηφιδωτού δαπέδου με γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα.

Η επέκταση στα ΒΑ φαίνεται ότι έγινε εις βάρος του κτηρίου Γ (εικ. 5, 23), από την αρχική φάση του οποίου σώζεται η ΒΑ μακρά πλευρά. Ανήκει στην ίδια οικοδομική φάση με την αρχική του κτηρίου Α, ενδεχομένως να συνδέονταν και μεταξύ τους και παρουσιάζει παρόμοια αρχιτεκτονικά στοιχεία. Το ΝΑ τμήμα του τοίχου έχει μετατοπιστεί προς τα ΝΔ.

Αδιευκρίνιστο παραμένει αν τα οικοδομικά κατάλοιπα στο ανατολικό τμήμα του ακινήτου ανήκουν στο ίδιο κτήριο. Η αρχική τους φάση πάντως συσχετίζεται με τη δεύτερη του κτηρίου Α. Ενδιαφέρον παρουσιάζει μία είσοδος στην ανατολική γωνία του ακινήτου με λιθόκτιστο κατώφλι και ένα είδος θρανίου στα ριζά του ενός τοίχου της (εικ. 24).

Η επιμελημένη κατασκευή των δύο πρώτων φάσεων του συγκροτήματος και η θέση τους πλησίον του πλακόστρωτου χώρου υπαινίσσεται τον δημόσιο προορισμό του. Όσον αφορά το κτήριο Α, αρχικά είχε συγκριθεί με νυμφαίο λόγω του κατώτερου τμήματος του που μοιάζει με δεξαμενή, αρκετά όμως αβαθή. Η μορφή των τοίχων με τις κόγχες και τα θρανία (εικ. 21, 22) μπορούν να συγκριθούν και με χώρους λουτρικών εγκαταστάσεων, όπως για παράδειγμα την αίθουσα υποδοχής λουτρών στο Γαλεριανό συγκρότημα Θεσσαλονίκης¹². Γενικότερα, τα οικοδομήματα δεν αποκλείεται να αφορούν εγκαταστάσεις σχετικές με τη χρήση νερού, δεδομένης και της ύπαρξης της δεξαμενής βό-

12. Φ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Β. ΜΑΛΑΜΑ, Μ. ΜΙΖΑ, Μ. ΣΑΡΑΝΤΙΔΟΥ, *Η αποκατάσταση των ερειπίων του Γαλεριανού Συγκροτήματος στη Θεσσαλονίκη (1994-24004), Τεκμηρίωση και Επεμβάσεις*, Σχεδ. 1 – αρ. 3, φωτ. 1, σσ. 186-224.

ρεια του κτηρίου Α. Εξάλλου, τέτοιου είδους εγκαταστάσεις ήταν σχεδόν κανόνας στις αγορές για την εξασφάλιση της δημόσιας υγείας, στο πλαίσιο της κάλυψης όλων των αναγκών των πολιτών στην πόλη¹³.

Γενικότερα, στις τοιχοποιίες των οικοδομικών καταλοίπων στο ακίνητο καταγράφονται τρεις κύριες φάσεις: Η πρώτη φάση (περίπου τέλος 1ου - αρχές 2ου αι. μ.Χ.) κατά το *opus incertum incertum* με ιδιαίτερα περιορισμένη χρήση πλίνθων και αφορά στον περίβολο και τα καταστήματα και σχετίζεται με την πλατεία και την οδό (εικ. 25). Η δεύτερη (2ος έως το τέλος του 4ου αι. μ.Χ.) λίγο μεταγενέστερη με επιμελημένη τοιχοποιία *opus mixtum* και σχετίζεται κυρίως με το κτήριο Α (εικ. 26) και το κτήριο Γ και μετασκευές, αμελέστερης τοιχοποιίας, όπου κατά τόπους χρησιμοποιούνται τμήματα κεράμων τυχαία. Και η τρίτη φάση με αμελέστερη τοιχοποιία κυρίως *opus mixtum* (γύρω στον 5ο αι. μ.Χ., σε χρήση μέχρι και τον 6ο αι. μ.Χ.) από ημίεργους λίθους μεγάλου και μεσαίου μεγέθους, κατά την οποία μειώθηκε το πλάτος της οδού, ανυψώθηκε η στάθμη των περισσότερων κτηρίων και μειώθηκαν ή έκλεισαν ανοίγματά τους (εικ. 27). Λίγο μετά ή σχεδόν παράλληλα με κατασκευές από ημίεργους λίθους έκλεισαν τα περισσότερα ανοίγματα των αρχικών χώρων και νέα κτήρια κατέλαβαν τμήματα παλαιότερων φάσεων (εικ. 28). Οι τοιχοποιίες, οι τεχνικές και οι μορφές που ακολουθούνται στις δύο πρώτες φάσεις αποτελούν εκείνες που απαντώνται κυρίως και στα υπόλοιπα μνημεία του Πανόρμου και σε συνδυασμό με τις αρχιτεκτονικές μορφές που επιλέγονται αποδεικνύουν τις επιρροές που δέχεται η πόλη από σημαντικές πόλεις του τότε γνωστού κόσμου, όπως της Νικόπολης και της Πάτρας, ακόμη και της Πομπηίας και της Όστιας.

Η κατάρρευση μεγάλων τμημάτων του περιβόλου στα βόρεια (εικ. 29) και η μετατόπιση του ΒΔ τοίχου της επέκτασης του κτηρίου Γ προς τα ΝΔ αποτελούν μαρτύρια μιας καταστροφής γύρω στον 6ο αι. μ.Χ., που πρέπει να οφείλεται σε σεισμική δόνηση και αποδεικνύουν ότι τουλάχιστον σε αυτά τα σημεία έκτοτε δεν έγινε επανάχρηση του χώρου.

Η ανασκαφή απέδωσε πλήθος κεραμικής και χάλκινων νομισμάτων. Η μεγαλύτερη ποσότητα κεραμικής χρονολογείται από τον 3ο έως 6ο αι. μ.Χ. κυρίως και καλύπτουν μία ευρεία γκάμα αγγείων, από την οποία δεν λείπουν αμφορείς (αρκετοί τύπου LRA 1 και LRA 2), κάδοι, χύτρες, κύπελλα, πρόχοι, οινοχόες, αλλά και «λεπτή» ερυθροβαφής κεραμική (πινάκια κυρίως με εμπίεστη διακόσμηση και *rouletting* και φιάλες) μικρασιατικών, ιταλικών και βορειοαφρικάνικου τύπου λύχνοι. Ωστόσο, από τα κατώτερα στρώματα κάποιων χώρων (πλακόστρωτο, κτήριο Α και καταστήματα) προέρχεται και ελά-

13. CHR. P. DICKENSON, *On the Agora*, ό.π., σ. 363. Β. ΕΓΑΓΓΕΛΙΑΔΗΣ, *Η αγορά των πόλεων της Ελλάδας από τη ρωμαϊκή κατάκτηση έως τον 2ο αι. μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 184.

χιστη κεραμική που χρονολογείται στον 2ο αι. μ.Χ., ενώ σε βαθύτερες τομές περιμετρικά του περιβόλου εντοπίστηκαν κι ελάχιστα όστρακα που χρονολογούνται στους ύστατους ελληνοιστικούς χρόνους. Η μελέτη της κεραμικής βρίσκεται σε αρχικό στάδιο και θεωρείται ότι τα αποτελέσματα της εν λόγω έρευνας είναι δυνατό να οδηγήσουν σε σημαντικά συμπεράσματα για την τυπολογία αγγείων της εποχής στο νησί και την επιρροή ή την προέλευσή τους από γνωστά κέντρα της ανατολικής Μεσογείου. Ένα μεγάλο μέρος του συνόλου των νομισμάτων δυστυχώς είναι ιδιαίτερα εφθαρμένα λόγω και των γενικότερων συνθηκών στο περιβάλλον διατήρησής τους. Επίσης, εντοπίστηκε γυάλινο σταθμίο νομίσματος πρωτοβυζαντινών χρόνων.

Μεταξύ των λίγων λίθινων ευρημάτων της ανασκαφής ξεχωρίζουν η κεφαλή μαρμάρινου αγάλματος μικρού μεγέθους Πανός (εικ. 30), ένα χέρι που κρατά κάνθαρο (εικ. 31) και ένα χέρι που κρατά σκήπτρο (εικ. 32), τα οποία προήλθαν από στρώμα καταστροφής με θραύσματα κονιάματος, ελάχιστα κεράμων και αρκετούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους (οικοδομικό υλικό) έξω από την ανατολικότερη είσοδο του κτηρίου Α, αλλά και τμήμα μαρμάρινου αγάλματος Διονύσου στον τύπο του Απόλλωνα Λυκείου, που εικονίζει σταφύλι σε κορμό, στον οποίο θα ακουμπούσε ο θεός (εικ. 33).

Συμπεράσματα

Η πλακοστρωμένη πλατεία με τα βάρθρα για την ανέγερση αγαλμάτων με σαφείς αναφορές στη δημόσια και θρησκευτική ζωή¹⁴, ο περίβολος και τα κτήρια περιμετρικά της, που διαμορφώνουν έναν περίκλειστο χώρο, χαρακτηριστικό αρχιτεκτονικό σχήμα για τις αγορές της εποχής¹⁵, αποτελούν τεκμήρια ότι στο συγκεκριμένο σημείο χωροθετούταν η καρδιά της πόλης. Την άποψη αυτή ενισχύει και η γειτνίαση με την επιμελημένη, κεντρική οδό, η οποία μάλιστα, όπως προαναφέρθηκε, τουλάχιστον στο συγκεκριμένο σημείο, δεν ήταν προσβάσιμη από τροχοφόρα και επομένως η μορφή της πιθανότατα υπαινισσόταν ότι οδηγούσε σε ένα σημαντικό χώρο, εύκολα εντοπίσιμο και επιπλέον ότι η πρόσβαση σε αυτόν μπορούσε ή έπρεπε να είναι ελεγχόμενη¹⁶. Ένα

14. Η αγορά ήταν ένας από τους πιο συνήθεις χώρους ανέγερσης τιμητικών βάρθρων για ευεργέτες, πολιτικούς του τόπου, βασιλείς και ισχυρούς Ρωμαίους που στην πραγματικότητα δεν είχαν κάποια ιδιαίτερη σχέση με την αγορά, Chr., Dickenson, «The Agora as Setting for Honorific Statues in Roman Greece», *The politics of honor in the Greek cities of the Roman Empire*, eds. Anna Heller, Onno M. van Nijf., Leiden; Boston: Brill, 2017, σ. 433.

15. Β. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, *ό.π.*, σ. 145.

16. *Ό.π.*, σημ. 11.

παρόμοιο παράδειγμα οδού που κατέληγε στην αγορά και δεν είναι προσβάσιμη από τροχοφόρα απαντάται στους Φιλίππους. Η ύπαρξη στωικών οικοδομημάτων εδώ, όπως συνηθιζόταν στις αγορές, δεν επιβεβαιώνεται, αν και δεν έχει διευκρινιστεί ο ρόλος των ψηλών γωνιακών κατασκευών στο πλακόστρωτο και επίσης δεν κατέστη δυνατή η διερεύνηση πέρα από τη ΝΑ πλευρά του, όπου είχε καταρρεύσει μεγάλο τμήμα του περιβόλου, ώστε να διευκρινιστεί η ύπαρξη κτηρίων ή στοάς. Εντούτοις, δεν είναι σπάνιο και χώροι που δεν διέθεταν στοές να αντικαθιστούν ανάλογα με τις ανάγκες και τις δυνατότητες του τόπου τους περίστυλους¹⁷.

Στον πυρήνα του σημερινού Φισκάρδου, λοιπόν, είχε αναπτυχθεί ένας δημόσιος χώρος με σημαίνοντα ρόλο στις λειτουργίες της πόλης (διοικητική - πολιτική, οικονομική), ανεξάρτητα αν αυτές λάμβαναν χώρα υπό τον έλεγχο της Ρώμης. Το μέγεθος της πλατείας, που συνιστούσε τόπο ανοιχτό στους πολίτες και τους επισκέπτες, δεν γνωρίζουμε αν αντιστοιχούσε στο μέγεθος της πόλης, που δεν είναι εύκολα προσδιορίσιμο, δεδομένου του γεγονότος ότι τα μέχρι σήμερα ανασκαφέντα μνημεία, νεκροταφείο¹⁸, ταφικά μνημεία¹⁹, θεατρική κατασκευή, λουτρά, εργαστηριακές εγκαταστάσεις, δεν παρέχουν επαρκείς πληροφορίες για τους οικιστικούς πυρήνες της πόλης και κατ' επέκταση τον πληθυσμό της. Η αποσπασματική κατά καιρούς φύση των ανασκαφών, η αλλοίωση της αρχαίας πόλης από το νεώτερο οικισμό, φυσικοί παράγοντες, και το τυχαίο της έρευνας είναι παράμετροι που θα επηρεάζουν πάντοτε την ανάκτηση της αρχικής εικόνας της πόλης, της οποίας τα όρια, ωστόσο, υπολογίζεται ότι ακολουθούν σε γενικές γραμμές εκείνα του σημερινού οικισμού, στο μέσον περίπου της περιφέρειας του κόλπου, με τον πυρήνα της στη θέση του σημερινού πυρήνα του Φισκάρδου. Εντούτοις, ανεξαρτήτως της έκτασής της είναι καταφανής η μνημειακή μορφή της για τα δεδομένα μιας επαρχιακής πόλης και η επιρροή που δέχεται από γνωστά κέντρα της εποχής (Νικόπολη, Πάτρα, Πομπηία, Όστια). Η αγορά αποτελεί το ορόσημό της και παράλληλα η μικρή απόστασή της από δύο μαυσωλεία (εικ. 4, σημ. 9 και 8 στο χάρτη και εικ. 34, 35) εκατέρωθεν μιας μικρής θεατρικής (εικ. 4, σημ. 2 και 8 στο χάρ-

17. Β. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, *ό.π.*, σ. 295.

18. Για το νεκροταφείο της πόλης βλ. και Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Νομός Κεφαλληνίας, ΑΔ 48 (1993), Χρονικά (Β1), σσ. 151-152, Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Νομός Κεφαλληνίας, ΑΔ 49 (1994), Χρονικά (Β1), σσ. 249-250, Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Νομός Κεφαλληνίας, ΑΔ 50 (1995), Χρονικά (Β1), σσ. 244-245, Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Νομός Κεφαλληνίας, ΑΔ 51 (1996), Χρονικά (Β1), σσ. 248-249.

19. Για την ταφική αρχιτεκτονική της πόλης βλ. Μ. ΑΝΔΡΕΑΤΟΥ, Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ταφική αρχιτεκτονική και ταφικές πρακτικές στην αρχαία πόλη Πάνορμο Κεφαλονιάς, Το Αρχαιολογικό Έργο στην Βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου, Ιωάννινα 10-13 Δεκεμβρίου 2013, Αθήνα 2018, σσ. 779-790.

τη **εικ. 36**) κατασκευής ίσως αποτελεί απόδειξη ότι οι κάτοχοί τους ήταν μέλη οικογενειών που συμμετείχαν ενεργά στα τεκταινόμενα της πόλης και ενδεχομένως κάποιοι από τους αναγραφόμενους στις επιγραφές των βάθρων.

Ο χώρος φαίνεται ότι γνωρίζει τη μεγάλη ακμή του κυρίως κατά τον 2ο αι. μ.Χ. και τον 3ο αι. μ.Χ. Τα βάθρα εξάλλου του 2ου αιώνα μ.Χ. αποτελούν ένα *terminus post quem*. Ενώ, γενικότερα η αναφορά επιφανών προσώπων της πόλης στις επιγραφές τους ενδέχεται να συνδέεται με ευεργεσίες τους στην ανέγερση ή τον εξωραϊσμό κτηρίων ή μνημείων στον χώρο της αγοράς είτε εκτός αυτής. Ο δεύτερος αιώνας εξάλλου παρουσιάζεται γενικότερα ως αιώνας ακμής, σταθερότητας, ειρήνης και οικονομικής ευημερίας για τον ρωμαϊκό κόσμο με παράλληλη αναγέννηση των τεχνών²⁰. Ευημερία που για τον ελληνικό χώρο συνεχίστηκε μέχρι την εποχή της αυτοκρατορίας του Κομμόδου και της δυναστείας των Σεβήρων. Τα δημόσια κτήρια κατά τη συγκεκριμένη περίοδο αποκτούν πολυτελέστερη μορφή και είναι πολύ συνηθισμένη η πλακόστρωση των πλατειών των αγορών²¹. Δεν είναι τυχαίο επίσης ότι στους χρόνους των Αδριανών και των Αντωνίνων επιβεβαιώνονται περισσότερες ευεργεσίες σε κτήρια των πόλεων της αυτοκρατορίας. Τότε το στοιχείο της αυτοπροβολής ατόμων με επιρροή στα πράγματα των πόλεων είναι έντονο²² και πέρα από το γεγονός ότι εξαργυρώνεται με ευεργεσίες, εδώ ίσως καταγράφεται και στη μνημειακή μορφή των μαυσωλείων²³ και ειδικότερα των δύο που βρίσκονται σε μικρή απόσταση από την αγορά εκατέρωθεν της μικρής θεατρικής κατασκευής, οπότε τίποτα δεν αποκλείει να ανήκουν σε μέλη οικογενειών των ατόμων αυτών.

Η τελευταία ακμή της πόλης κατά τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους που αποτυπώνεται στα κατάλοιπα της αγοράς βεβαιώνεται και από την ανέγερση της βασιλικής στη χερσόνησο του Φουρνιά (**εικ. 4**), αλλά και την αναφορά στην πόλη στον *Συνέκδημο* του Ιεροκλέους του 527/28²⁴. Από το τέλος της εν λόγω περιόδου, η πόλη ακολουθώντας τη μοίρα των παράλιων οικισμών της Μεσογείου, εξαιτίας των θαλάσσιων επιδρομών, εγκαταλείπεται²⁵, ωστόσο,

20. CHR. P. DICKENSON, *On the Agora*, ό.π., σσ. 333-334.

21. CHR. P. DICKENSON, *On the Agora*, ό.π., σσ. 327-328.

22. CHR. DICKENSON, «The Agora as Setting for Honorific Statues in Roman Greece», ό.π., σ. 448.

23. Για τη διαφορετική μνημειακή μορφή των μαυσωλείων με όψεις που παραπέμπουν σε όψεις οικιών στο Porto της Όστιας, σε αντιστοιχία με τον ανταγωνισμό και την ανάγκη αυτοπροβολής που αντικατοπτρίζονται στις κατοικίες των ζώντων», I. Baldassarre, «La Nekropoli dell' Isola Sacra (Porto)», *Römische Gräberstraßen*, eds. Henner von Hesberg und Paul Zanker; München 1987, σ. 136.

24. Ιεροκλής 648.6.

25. T. ΡΗΓΑΚΟΥ, Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη στα Ιόνια νησιά, *Ιόνιοι νήσοι, ιστορία και πολιτισμός*, Αθήνα 2007, σσ. 55-66.

το αρχαίο όνομα της πόλης Πάνορμος καταγράφεται τουλάχιστον μέχρι τον 13ο αι., οπότε αναφέρεται στο πρακτικό της λατινικής επισκοπής του 1264²⁶. Για την ανέγερση, δε, κτισμάτων στις αρχές του 19ου αι. στην περιοχή της αρχαίας αγοράς φαίνεται ότι πραγματοποιήθηκε αποξήρανση της θάλασσας που εισχωρούσε στο σημείο²⁷. Σήμερα, λόγω της φύσης των ανασκαφικών ερευνών και της αδυναμίας διατήρησής τους ορατών, τα κατάλοιπα της αγοράς διατηρούνται σε κατάχωση.

ABSTRACT

A FIRST APPROACH OF THE ROMAN AGORA OF THE CITY PANORMOS OF CEPHALONIA

Melpomeni Andreatou

Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Cephalonia and Ithaca

The city of Panormos, in the traditional settlement of Fiskardo, at the northern tip of Kefalonia, is one of the new cities founded during the Roman times. Its natural harbour, protected from almost all weather conditions, as its name indicates, as well as its position on the sea routes to the Adriatic and the Ionian Sea guaranteed its prosperity, as was the case for many coastal towns founded in the territory of the Roman Empire, ensuring the development of trade.

Rescue excavations carried out in the core of the present settlement at the “Tigania” site in the Tselenti property during 2003-2004 and 2004-2005 showed that the agora of the city was situated there. The public purpose of the remains was determined by the revelation of an open paved area in the SW section of the property, decorated with statues and statue groups, of which six monolithic pedestals, five of which were inscribed, were revealed. The paved area constitutes the open core - a square of an enclosed complex, which included shops and spaces associated with bathing function. Along the NW side of the

---

26. Θ. ΤΖΑΝΝΕΤΑΤΟΣ, *Το πρακτικό της λατινικής επισκοπής Κεφαλληνίας του 1264 και η επιτομή αυτού*, Αθήνα 1965, σ. 46, 117.

27. Σύμφωνα με τοπογραφικό του Φισκάρδου του 1832, όπου σημειώνεται ότι το τμήμα αυτό της θάλασσας έπρεπε να αποξηρανθεί Ν.Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Μ. ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΗ - ΑΔΑΜΗ, Η. ΜΠΕΡΙΑΤΟΣ, *Αρχιτεκτονικά-πολεοδομικά σχέδια Κεφαλονιάς στην περίοδο του Ιονίου Κράτους*, Αθήνα 2013, 120, σχεδ. 28-29 σ. 121 και 358, σχεδ. 148 σ. 359.

agora was a monumental, stepped street, which had direct access to the square through a wide entrance. Three main building phases with additions, room divisions and multiple alterations to the masonry of the buildings were identified, making their distinction and exact chronological classification difficult. The initial use of the site, which reached its peak during the 2nd and 3rd c. AD, could not be placed before the 1st c. B.C. and the last phase of the complex dates back to the early Byzantine times.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1: Γεωγραφική θέση Πανόρμου.

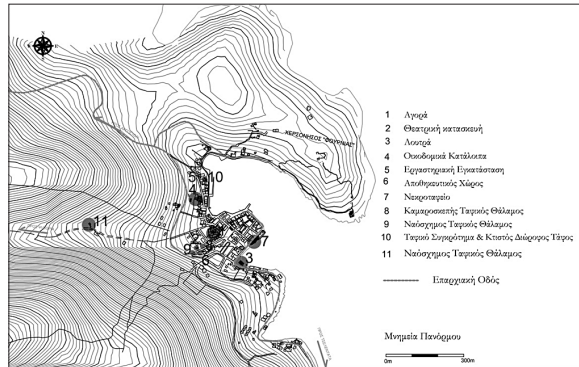

Εικ. 2: Ο παραδοσιακός οικισμός Φισκάρδου.

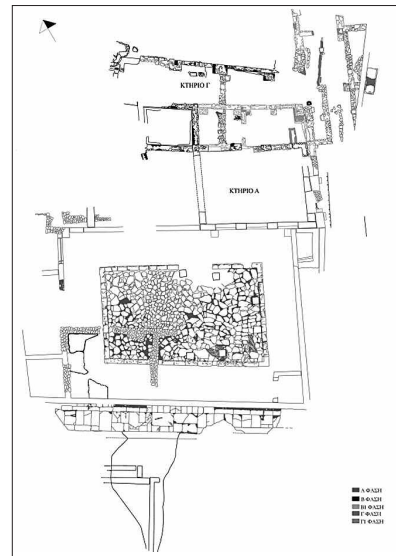

Εικ. 3: Η αγορά της πόλης Πανόρμου.

Εικ. 4: Χάρτης όπου σημειώνονται τα μνημεία της πόλης.

Εικ. 5: Κάτοψη των καταλοίπων της αγοράς, όπου με διαφορετικά χρώματα σημειώνονται οι διάφορες φάσεις. Σχεδιάση Κανέλος Δίπλας, Τάσος Πράρας

Εικ. 6: Όταν δεν λειτουργούσαν οι αντλίες που απομάκρυναν το νερό από τον χώρο.

Εικ. 7: Αντληση νερού κατά την αποκάλυψη χώρων.

*Εικ. 8:
Κατά την αποκάλυψη
του κτιρίου Α.*

*Εικ. 9:
Ο πλακόστρωτος χώρος.*

Εικ. 10: Γωνιακή κατασκευή στην ανατολική γωνία του πλακόστρωτου.

Εικ. 11: Ο πλακόστρωτος χώρος-πλατεία με τα έξι βάθρα αγαλάτων.

Εικ. 12: Στρωματογραφία πάνω από το πλακόστρωτο, όπου διακρίνεται το κατώτερο στρώμα αμμοχάλικου.

Εικ. 13: Κάτοψη της αγοράς.

Εικ. 14: Άποψη της αγοράς από δυτικά, όπου διακρίνεται το ΝΔ τμήμα του περιβόλου.

Εικ. 15: Χώροι καταστημάτων κατά μήκος της ΒΔ πλευράς.

Εικ. 16: Κατόφλι καταστήματος.

*Εικ. 17: Δάπεδο
περιμετρικά
του πλακόστρωτου.*

Εικ. 18: Η αγορά από ΒΔ, κατά μήκος της οποίας διέρχεται η πλακόστρωτη οδός.

Εικ. 19: Η οδός από ΝΑ. Διακρίνεται ο αγωγός με πυθμένα από πήλινες κεράμους.

Εικ. 20: Η είσοδος από την οδό προς την πλατεία της αγοράς, η οποία κλείστηκε σε μεταγενέστερη φάση.

Εικ. 21: Το κτήριο Α ανατολικά της πλατείας.

Εικ. 22: Το κτήριο Α ανατολικά της πλατείας.

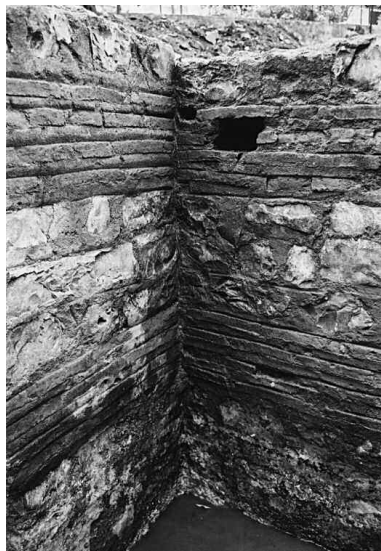
Εικ. 23: Αποψη του κτηρίου Γ και στο βάθος τμήμα του κτηρίου Α.

Εικ. 24: Είσοδος στην ανατολική γωνία του ακινήτου με λιθόκτιστο κατώφλι.

Εικ. 25: Ο ΝΑ τείχος του περιβόλου.

Εικ. 26: Η νότια γωνία του κτηρίου Α.

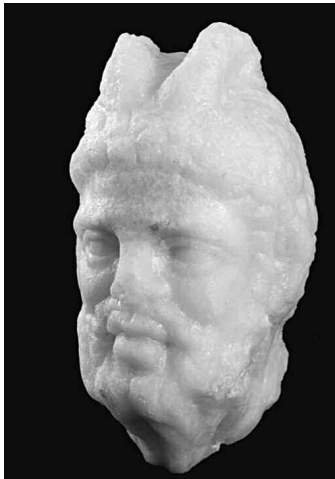

Εικ. 27: Είσοδος στην επέκταση του κτηρίου Α που υπέστη μεταγενέστερα μείωση και εν συνεχεία κλείστηκε.

*Εικ. 28:
Μεταγενέστερο κτήριο
στη δυτική γωνία της
πλατείας της αγοράς.*

*Εικ. 29: Τμήμα του περιβόλου
έχει καταρρεύσει βόρεια
της πλατείας.*

*Εικ. 30: Κεφαλή αγάλματος Πανός από στρώμα
καταστροφής έξω από την ανατολικότερη είσοδο
του κτηρίου Α.*

*Εικ. 31: Χέρι αγάλματος που κρατά
κάνθαρο από στρώμα καταστροφής
έξω από την ανατολικότερη είσοδο
του κτηρίου Α.*

*Εικ. 32: Χέρι αγάλματος
που κρατά σκήπτρο από στρώμα
καταστροφής έξω από την ανατολικότερη
είσοδο του κτηρίου Α.*

Εικ. 33: Τμήμα αγάλματος Διονύσου.

Εικ. 34: Ο ναόσχημος ταφικός θάλαμος-μαυσωλείο στη θέση «Τηγάνια».

Εικ. 35: Καμαροσκέπαστος ταφικός θάλαμος-μαυσωλείο στη θέση «Τηγάνια».

Εικ. 36: Θεατρική κατασκευή στη θέση «Τηγάνια».